

Euskal Autonomia Erkidegoko **parte-hartze** **kulturalari** buruzko inkesta

Emaiten txostena **Laburpena** 2024

Kulturaren
Euskal Behatokia
Observatorio Vasco
de la Cultura

EUSKO JAURLARITZA
GOBIERNO VASCO

KULTURA ETA HIZKUNTZA
POLITIKA SAILA
DEPARTAMENTO DE CULTURA
Y POLÍTICA LINGÜÍSTICA

Lan honen bibliografia-erregistroa Eusko Jaurlaritzaren Bibliotekak sarearen katalogoan aurki daiteke: <https://www.katalogoak.euskadi.eus/katalogobateratua>

Argitaraldia:	2025eko apirila
©	Euskal Autonomia Erkidegoko Administrazioa Kultura eta Hizkuntza Politika Saila
Internet:	www.euskadi.eus
Argitaratzailea:	Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco Donostia-San Sebastián 1, 01010 Vitoria-Gasteiz
Koordinazio teknikoa:	ICC-Consultors Culturals, SL
Landa-lana:	SIADeco, S.COOP.L
Diseinua eta maketazioa:	TheNiu
ISBN:	978-84-457-3816-0

Euskal Autonomia Erkidegoko **parte-hartze** **kulturalari** buruzko inkesta

Emaizen txostena
Laburpena

Kulturaren
Euskal Behatokia
Observatorio Vasco
de la Cultura

EUSKO JAURLARITZA
GOBIERNO VASCO

KULTURA ETA HIZKUNTZA
POLITIKA SAILA
DEPARTAMENTO DE CULTURA Y
POLÍTICA LINGÜÍSTICA

Edukien aurkibidea

Aurkezpena	7
O1. Kulturarekiko jarrera orokorrak	8
o1.1. Kulturarekiko jarrerak eta oztopo kulturalak	8
o1.2. Kultur eskaintzari buruzko informazio-maila	9
o1.3. Parte-hartze kulturalerako motibazioak	10
O2. Parte-hartze kulturala hartzaile gisa	12
O3. Sormenarekin lotutako parte-hartze kulturala	15
o3.1. Amateur mailako praktika artistikoak	15
o3.2. Arte trebakuntza	18
o3.3. Kultura-elkarteetan parte hartzea	19
O4. Praktika digitalak	20
o4.1. Kultura-praktika digitalak	20
o4.2. Kultura-edukia duten plataforma digitaletara harpidetzea	22
o4.3. Sare sozialak parte-hartze kulturalan	24
O5. Euskarazko parte-hartze kulturala	25
o5.1. Euskarazko parte-hartze orokorra	25
o5.2. Euskarazko kultura-praktikak	26
o5.3. Euskarazko parte- hartzearen arrazoi subjektibo nagusiak.....	29
o5.4. Euskarazko praktika digitalak	30
Eranskina.	
Inkestaren fitxa-teknikoa	32

Aurkezpena

Kulturaren Euskal Behatokiak bideratu duen *Euskal Autonomia Erkidegoko parte-hartze kulturalaren Inkestaren emaitzak 2024* azaltzen dira txosten honetan. Kulturari dagokionez EAEko biztanleek dituzten ohiturak eta praktikak aztertzen ditu. Kultura-adierazpide ezberdinen hartzaile gisa dituztenak, sormenarekin lotutako jarduera amateur mailako jarduerak eta praktika digitalak. Horiez gain, tarte berezia eskaintzen zaie ardatz-hizkuntza euskara dutenen praktikei.

Biztanleen parte-hartze kulturalaren argazki xehatua emango duten adierazleak eskuratzea izan da ikerketaren helburu nagusia. Euskal Autonomia Erkidegoan bizi diren 15 urtetik gorako 4.700 lagunekoa lagin adierazgarri bati aplikatu zaio inkesta.

Bi aurrekari ditu txostenak, *Euskal Herriko parte-hartze kulturalari buruzko inkesta 2019* eta *Euskal Herriko kultura-ohitura, praktika eta kontsumoen inkesta 2007-2008*. Biztanleriaren kultura-praktika nagusien azken hamabost urteetako bilakaeraren irakurketa alderatua egiteko aukera dago, beraz.

Sei atal ditu laburpen honek. Lehenengoan, jasotzen dira: biztanleriak parte-hartze kulturalaren inguruan dituen jarrerai, ematen dion garrantziari, kulturari buruz duen informazioari eta kultura-praktikak egitera bultzatzen duten motibazioei buruzko adierazleak.

Bigarrenean, arte eszenikoekin eta musikarekin lotutako praktiken inguruko xehetasunak jasotzen dira, eta ikus-entzunezko kontsumoa, irakurketari dagozkionak eta museoekin eta ondarearekin lotutakoak.

Hirugarren atalak amateur mailako kultura-praktikak deskribatzen ditu, kultura-ezagutzak eskuratzeari dagozkion azalpenak ematen ditu eta kultura-elkarteetako parte-hartzea ere aztertzen du.

Gaur egungo parte-hartze kulturala ezagutzeko funtsezko diren praktika digitalen inguruan sakontzen du laugarren atalak. Bosgarrenak, euskarazko praktika kulturalak azaltzen ditu.

Amaitzeko, inkestaren fitxa teknikoa biltzen du txostenak.

O1.

Kulturarekiko jarrera orokorrak

O1. 1.

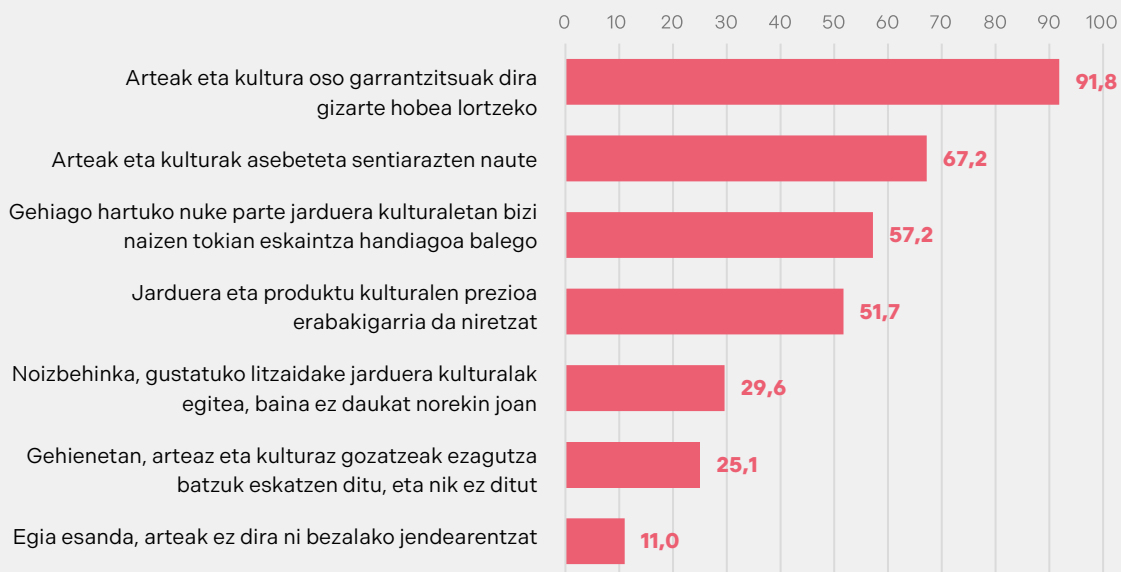
Kulturarekiko jarrerak eta oztopo kulturalak

Kulturarekiko jarrera, oro har, positiboa dela esan daiteke, % 91,8k adierazi baitu arteak eta kultura oso garrantzitsuak direla gizarte hobea lortzeko. Kultur parte-hartze handiago bat eragozten

duten arrazoiei dagokienez, eskaintza (% 57,2) eta prezioa (% 51,7) nagusitzen dira, konpainia- (% 29,6) eta ezagutza- (% 25,1) faltaren aurretik.

1. grafikoa.

Kulturari buruzko baieztapenekiko adostasuna (nahikoa + erabat ados) (%).

O1. 2.

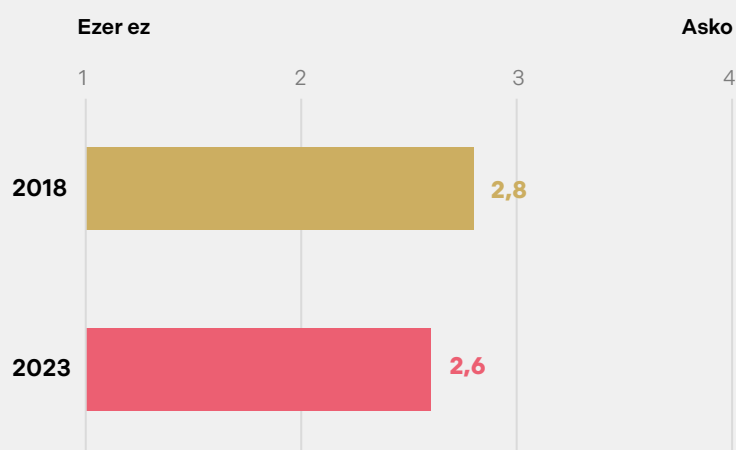
Kultur eskaintzari buruzko informazio-maila

1etik 4rako balorazio-eskala batean, non 1 ezer ez den eta 4 asko den, 2,6koa da batez besteko puntuazioa, inguruko kultura-eskaintzari buruz

herritarrek duten informazio-mailari dagokionez. 2018ko datuekin alderatuz gero (2,8), behera egin du batez besteko horrek.

2. grafikoa.

Kulturari buruzko informazio-mailaren batez besteko autobalorazioa (2018-2023).

O1. 3.

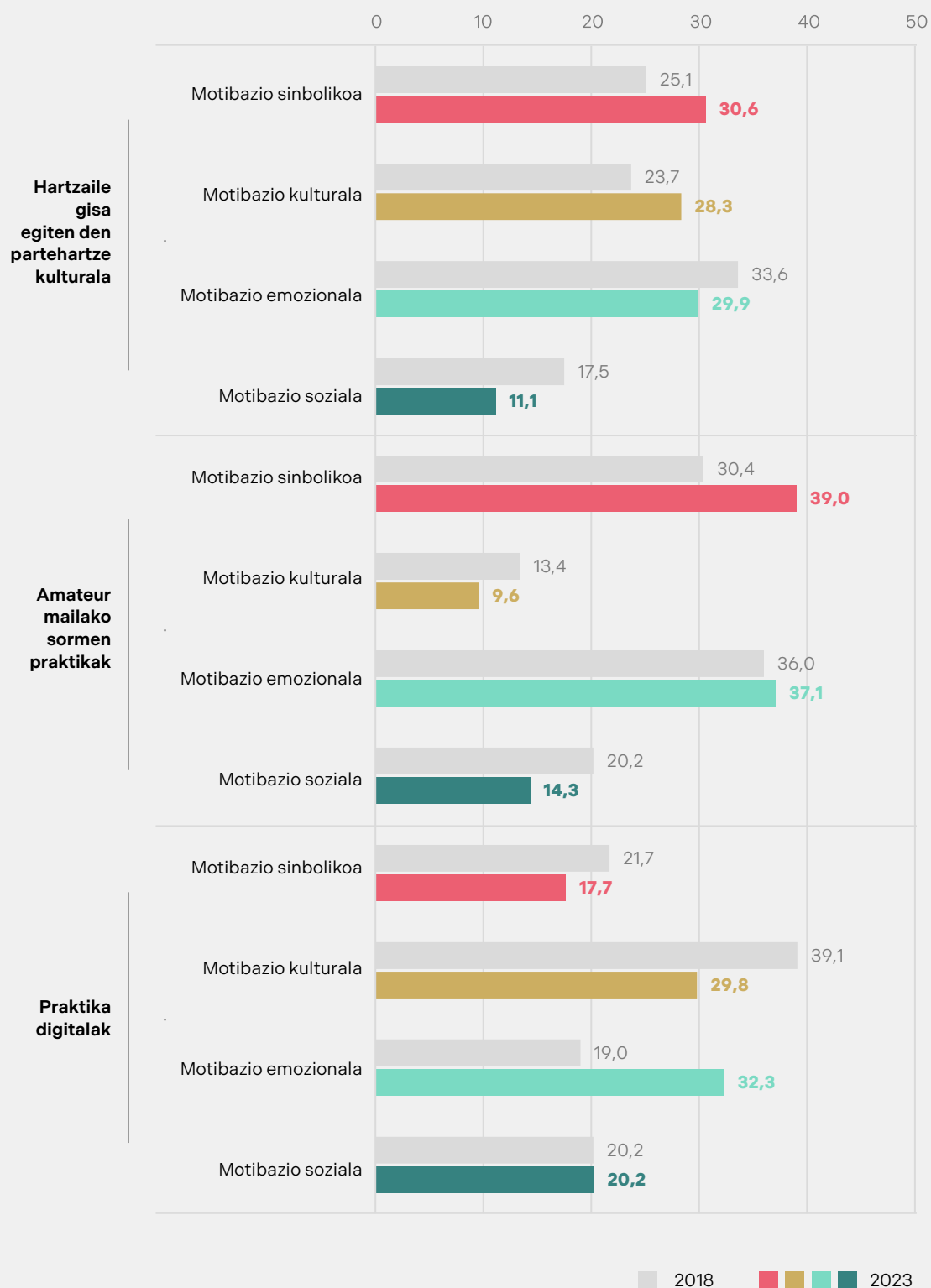
Parte-hartze kulturalerako motibazioak

Lau motibazio-mota bereizten dira, kasu bakoitzean parte-hartze kulturalak asebetetzen dituen premien arabera:

- **Motibazio sinbolikoa:** pertsona gisa aberasteko premiarekin dago lotuta, autorrealizatzeko premiarekin.
- **Motibazio kulturala:** jakintza-maila areagotzeko premiarekin dauka zerikusia.
- **Motibazio soziala:** jarduera kultural batean parte hartzeak beste jende batekin erlazionatzeko eta esperientzia partekatzekeo premiarekin dauka zerikusia.
- **Motibazio emozionala:** deskonektatzeko, errutinatik ateratzeko eta sentsazio berriak esperimentatzeko premiarekin dago lotuta.

Motibazioen garrantzia nahiko ezberdina da parte-hartze modu bakoitzean:

- **Kultura-praktika hartzaileetan**, motibazioen pisuaren banaketa nahiko homogeneoa da, baina motibazio sozialaren pisua nabarmen txikiagoa da (% 11,1).
- **Amateur mailako sormen-praktiketan**, motibazio sinbolikoa (% 39,0) eta emozionala (% 37,1) daude beste bi motibazio moten dezente gainetik.
- **Praktika digitalen kasuan**, bestalde, motibazio emozionala (% 32,3) eta motibazio kulturala (% 29,8) dira gailentzen direnak.

3. grafikoa.*Parte-hartze kulturalerako motibazioa praktika-motaren arabera (2018-2023) (%).*

O2.

Parte-hartze kulturala hartzaile gisa

Praktika jakin batzuk egiten diren maiztasunarekiko zeharkako begirada batek kultura-jardueren artean lau bloke detektatzea ahalbidetzen du, azken 12 hilabeteetako praktika kontuan izanik.

Biztanleriaren guztizkoaren % 60aren gainetik honako hauek daude:

- Liburuen irakurketa (% 75,9).
- Kontzertuetara joatea (% 64,8).
- Zinemara joatea (% 63,4).

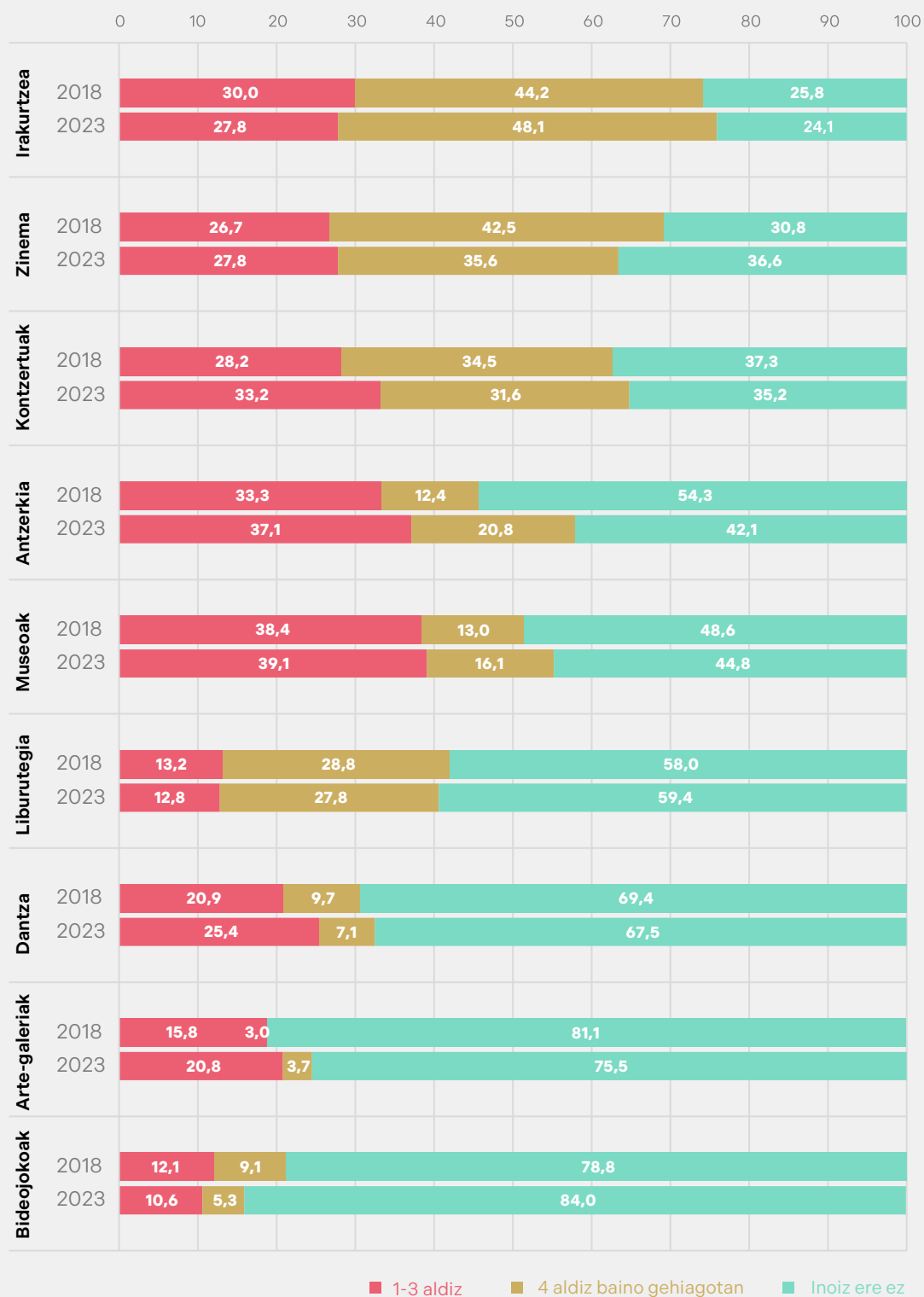
Bigarren, % 40tik % 60ra bitarteko portzentajeekin, honako hauek ditugu:

- Antzerkira joatea (% 57,9).
- Museoetarako bisitak (% 54,2).
- Liburutegietara joatea (% 40,6).

Ondoren, % 20tik % 40ra bitarteko portzentajeekin, honako hauek ditugu:

- Dantza-ikuskizunetara joatea (% 32,5).
- Arte-galerietara joatea (% 24,5).

Hortik behera dago bideo-jokoetan jolastea (% 16).

4. grafikoa.*Kultura-praktika desberdinak egiteko maiztasuna (2018-2023) (%).*

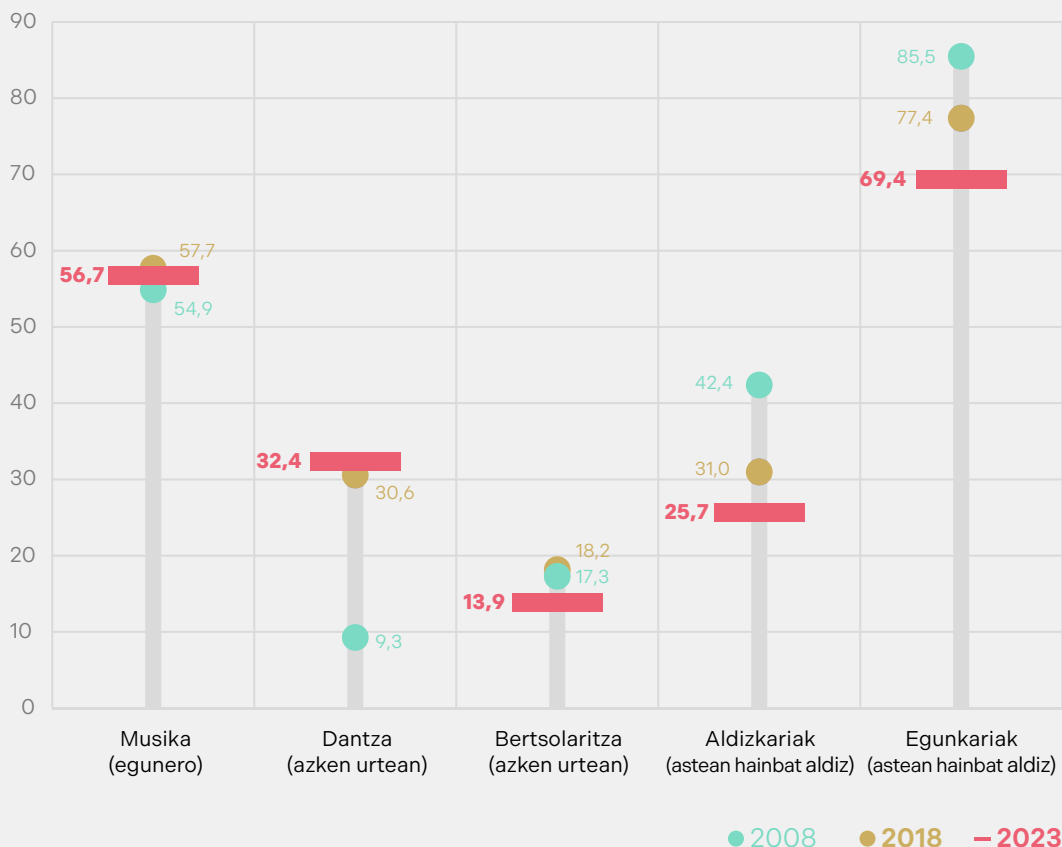
Gainera, praktika desberdinen 2008-2018-2024 aldiko alderaketa historiko bat egiteko aukera ere badago. Zehazki, grabatutako musika entzutea (egunero), dantza-ikuskizunak ikustea (azken urtean), bertso-saioetara joatea (azken urtean), aldizkariak irakurtzea (astean hainbat aldiz) eta egunkariak irakurtzea (astean hainbat aldiz) alderatu daitezke:

- Grabatutako musika entzuteko ohiturak apur bat gora egin zuen 2018an eta puntu bat jaitsi da 2023an.
- Dantza-ikuskizunak ikusteko ohiturak igoera handia izan zuen 2018an, eta igoera txikiago bat 2023an.

- Bertsio-saioak entzuteko ohiturak ere igoera izan zuen 2018an, eta jaitsiera 2023an.
- Aldizkariak irakurtzeko ohiturak beheranzko joera darama (17 puntu inguruko jaitsiera, guztira).
- Egunkariak irakurtzeko ohiturak ere beheranzko joera darama (16 puntu inguruko jaitsiera, guztira).

5. grafikoa.

Kultura-praktikek biztanlerian izan duten intzidentziaren bilakaera (2008-2018-2023) (%).

03. Sormenarekin lotutako parte-hartze kulturala

03. 1.

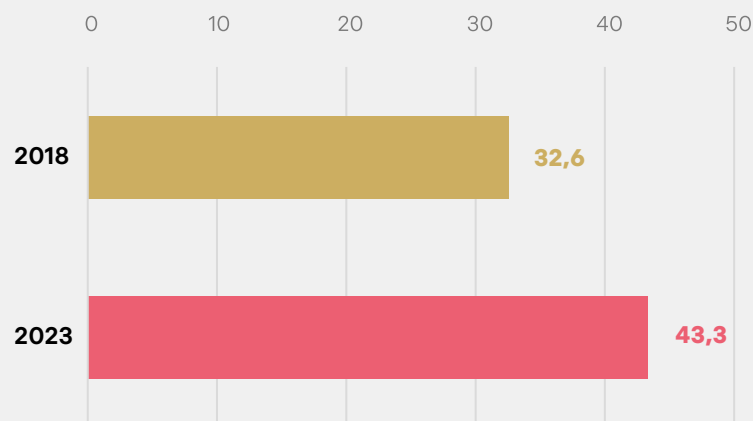
Amateur mailako praktika artistikoak

Biztanleriaren % 43,3k adierazi du gutxienez urtean behin egin duela sormenezko jardueraren bat, amateur mailakoa, hala nola idazketa,

margolaritza, dantza, artisautza edo beste hainbat. 2018ko datuarekin alderatuz (% 32,6), hamar puntuko igoera izan da.

6. grafikoa.

Amateur mailako kultura-praktikak azken urtean (2018-2023) (%).

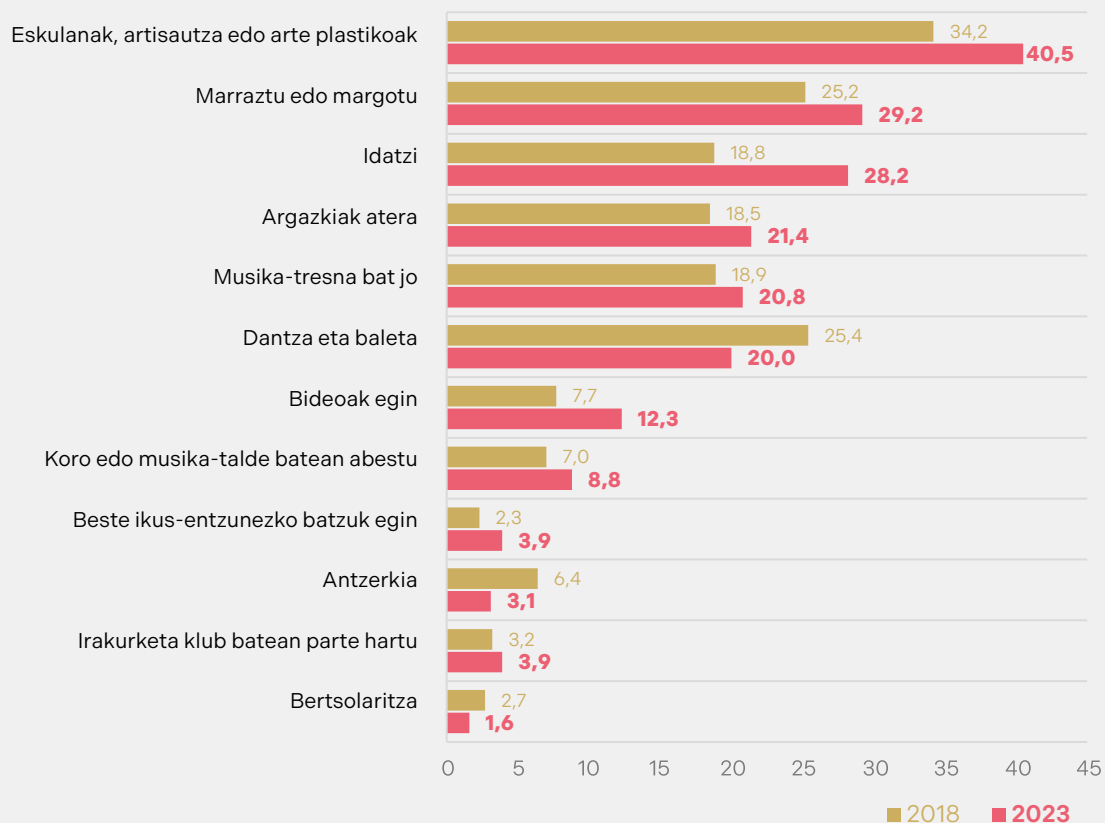
Eskulanak, artisautza edo arte plastikoak da amateur mailako praktika zabalduena, sormen jarduerak egiten dituztenen % 40,5ek egiten du. Hala zen 2018an ere, baina sei puntuko igoera izan da, gainera (% 34,2 zen orduan).

% 20tik gora daude marraztea edo margotzea (% 29,2), idaztea (% 28,2), argazkiak ateratzea

(% 21,4) eta musika-tresna bat jotzea (% 20,8). % 10 eta % 20 artean daude dantza eta baleta (% 20) eta bideoak egitea (% 12,3). % 10aren azpitik, azkenik, koro edo musika-talde batean abestea, beste ikus-entzunezkoak, antzerkia, irakurketa klubak, bertsolaritza eta bestelakoak.

7. grafikoa.

Amateur mailako kultura-praktika nagusien ranking-a (2018-2023) (%).

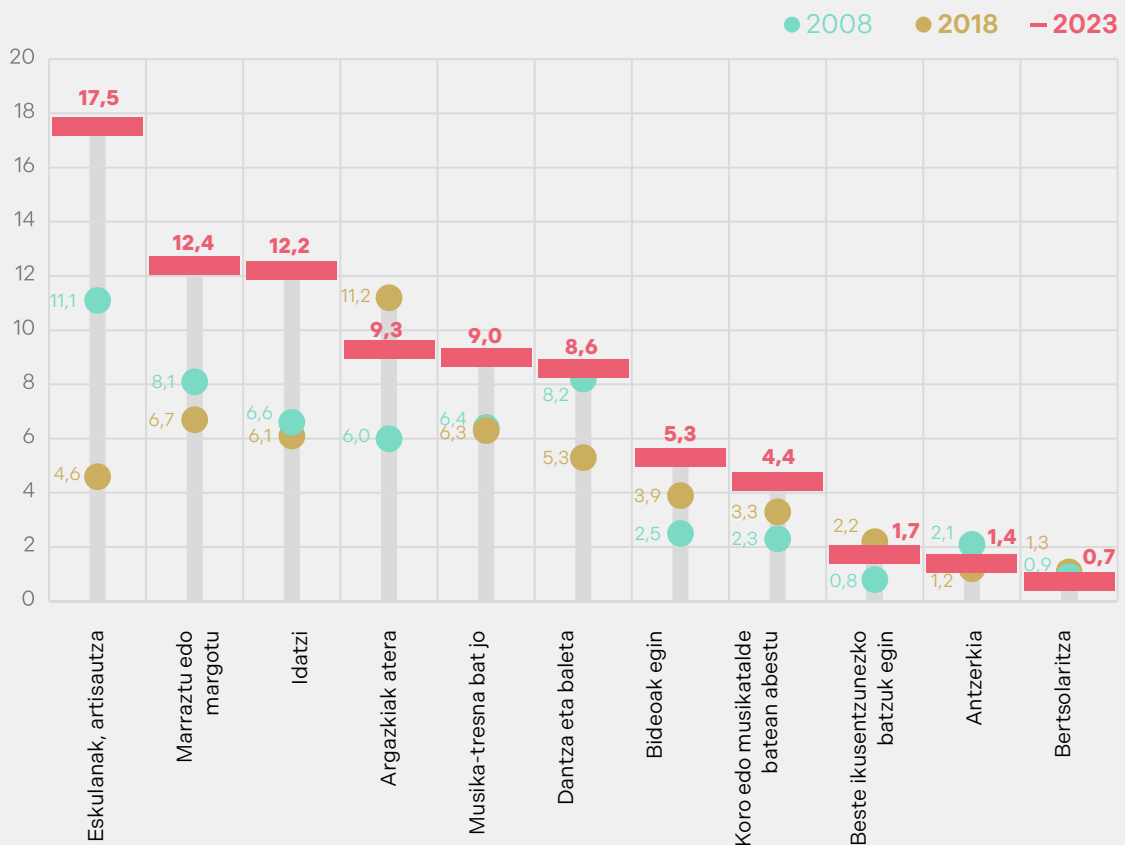
Unibertsoa: urtean behin gutxienez sormen-jardueraren bat egiten dutenak.

2008-2023 aldiko bilakaera historikoa eginez¹, igoera nabarmena ikusten da eskulanetan eta artisautzan, % 4,6tik % 17,5era. Azken bost urteko epean, bestalde, idazketa eta marrazketa igo

dira bereziki (bederatzi eta sei puntu, hurrenez hurren), baita argazkilaritza, eta musika tresna bat jotzea ere.

8. grafikoa.

Amateur mailako praktiken bilakaera (2008-2018-2023) (%).

1. 2023 eta 2018 urteetan ez bezala, praktikak bakarka edo taldean egitea bereizten zen 2008. urtean. Bi aukeren portzentajeak gehitu dira konparazioa egiteko.

O3. 2.

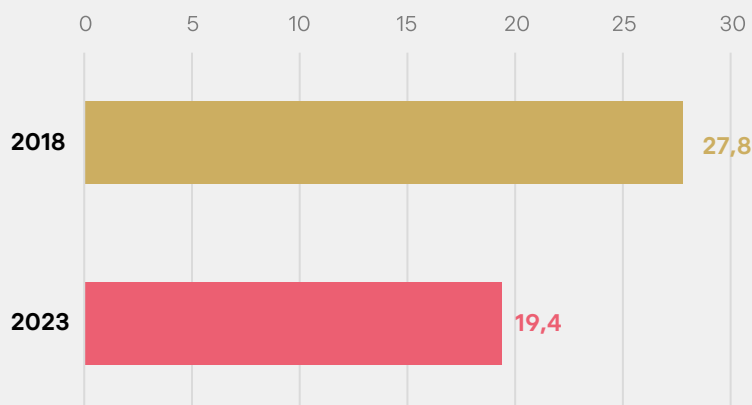
Arte trebakuntza

Biztanleriaren % 19,4 joan da gai artistiko eta kulturei buruzko hitzaldi, konferentzia edo ikastaroetara, lanetik edo ikasketetatik kanpo.

2018ko datuarekiko (% 27,8) bederatzi puntuko jaitsiera izan da.

9. grafikoa.

Ikastetxetik edo instituziotik kanpo, artearekin edo kulturarekin lotuta jardueraren bat egin dutenak (2018-2023) (%).

O3. 3.

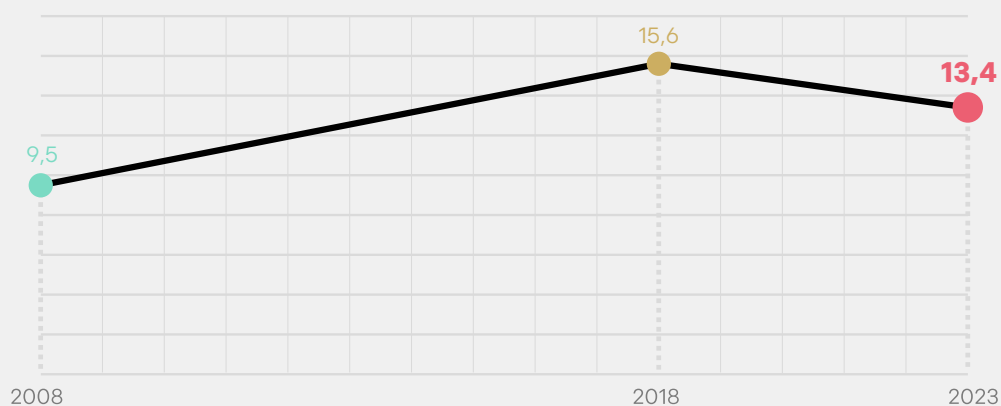
Kultura-elkarteetan parte hartzea

Biztanleriaren % 13,4k parte hartzen du, modu aktiboan, kultura-elkarteren batean. 2008-2018-2024 aldiko bilakaera historikoan, sei puntuko

igoera izan zen 2008tik 2018ra, baina bi puntuko jaitsiera, ondoren.

10. grafikoa.

Kultura-elkarteren batean parte hartzen duten pertsonen kopuruaren bilakaera (2008-2018-2023) (%).

O4. Praktika digitalak

O4. 1.

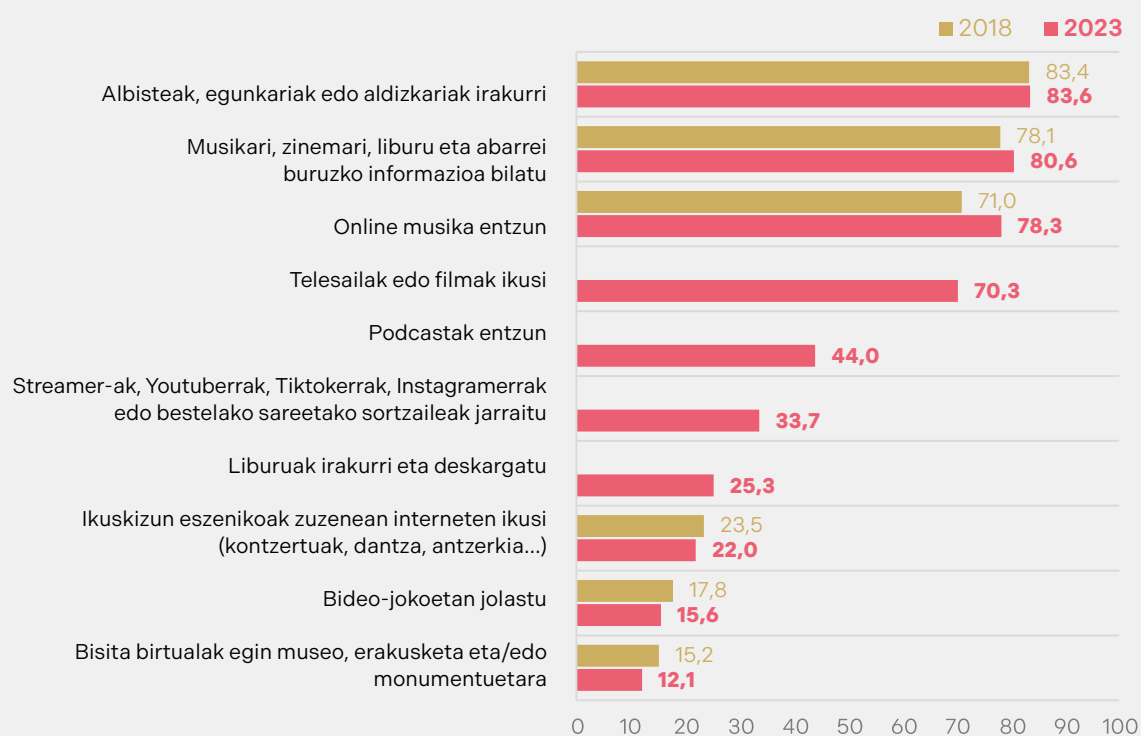
Kultura-praktika digitalak

Internet eta online zerbitzuak erabiltzen dituzten herritarrak aintzat hartuta, zer praktikatarako erabiltzen dituzten aztertu dugu.

- Hamarretik zortzik baino gehiagok erabiltzen du Internet egunkariak edo aldizkariak irakurtzeko (% 83,6) edo kultura-diziplinei buruzko informazioa bilatzeko (% 80,6). Hurrengo erabilerak dira: online musika entzuteko (% 78,3) edo telesailak eta filmak ikusteko (% 70,3). 2018an ere ranking-eko lehen tokietan ageri ziren praktika horiek.
- Bigarren multzo batean daude *podcastak* entzutea (% 44) eta *streamerrak*, *youtuberrak*, *tiktokerrak*, *instagramerrak* edo bestelako sareetako sortzaileak jarraitzea (% 33,7). Azkenik, liburuak irakurri eta deskargatzea dago (% 25,3).
- Biztanleriaren laurdenak baino gutxiagok aipatu ditu ikuskizun eszenikoak zuzenean Interneten ikustea (% 22), bideojokoetan jolastea (% 15,6) eta bisita birtualak egitea museo, erakusketa eta/edo monumentuetara (% 12,1).

11. grafikoa.

Kultura-praktika digitalen intzidentzia-maila biztanlerian azken hiru hilabeteetan (2018-2023) (%).

Unibertsoa: Internet eta online zerbitzuak erabiltzen dituztenak.

O4. 2.

Kultura-edukia duten plataforma digitaletara harpidetzea

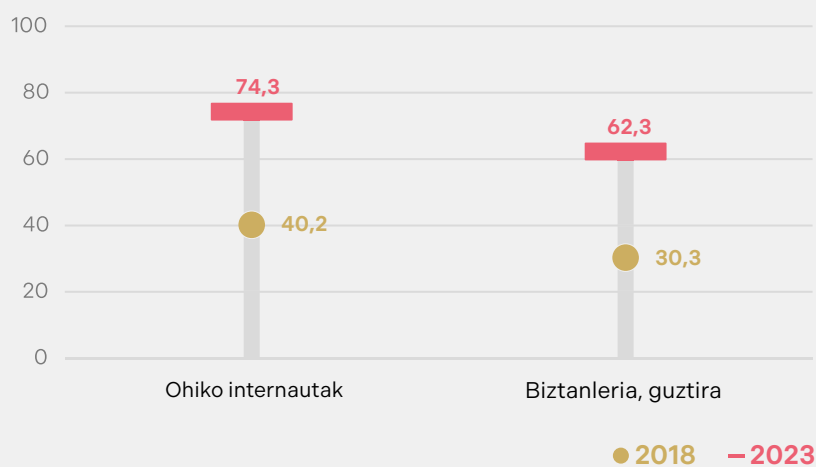
Internet eta online zerbitzuen erabiltzaileen hiru laurdenak du kontu bat kultura-edukia duen plataforma digitalen batean.

% 8,8 besterik ez da, gainera, doako kontuak bakarrik dituenen. % 65,5ek ordainpeko kontuak ditu, ordainpekoak bakarrik edo doakoekin batera.

Biztanleria osoarekiko, % 62,3k du konturen bat plataforma digitaletan. Igoera oso handia izan da 2018ko datuarekiko, % 30,3 baitzen orduan. Orokortu egin den praktika bat dela esan daiteke.

12. grafikoa.

Kultura-edukirako sarbidea duen plataforma digitalen batera harpidetutako pertsonak, biztanleria-taldean arabera (2018-2023) (%).

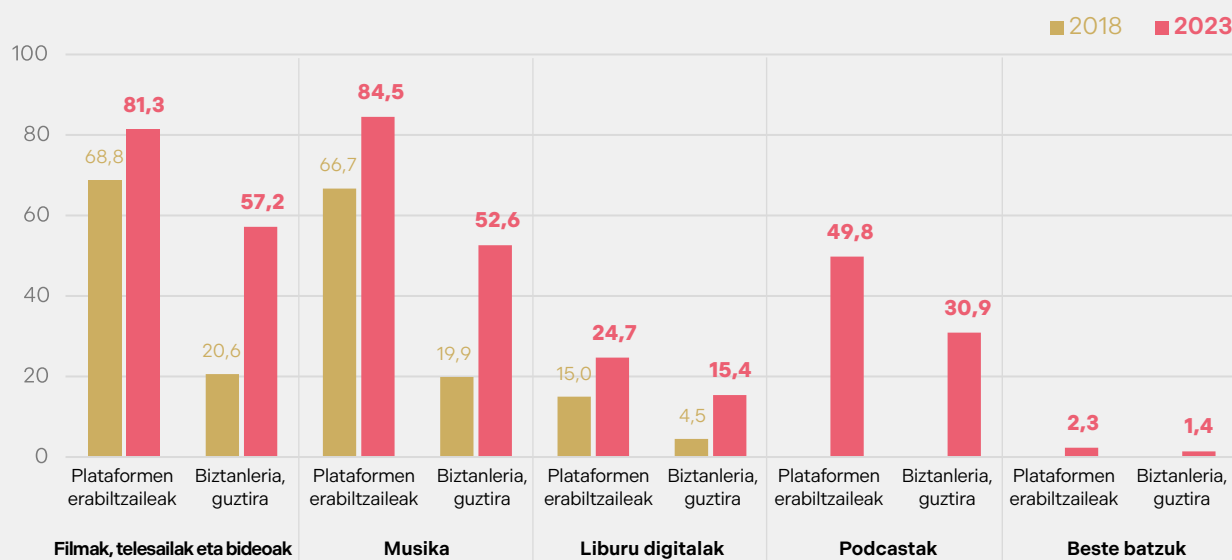
Kultura-edukien tipologia

Eduki kulturalerako plataforma digitalen erabiltzaile diren herritarrek horien bidez zer eduki-mota kontsumitzen duten aztertuz, musika entzuteko plataformak dira nagusi (% 84,5),

filmak, telesailak eta bideoak ikustekoekin batera (% 81,3). Baina indarrez sartu dira *podcast* entzuteko plataformak ere (% 49,8).

13. grafikoa.

Eduki kultureko plataforma digitaletara sarbidea duten herritarrek zer eduki-mota kontsumitzen duten horien bitartez, biztanleria-taldeen arabera (2018-2023) (%).

Unibertsoa: Internet eta online zerbitzuak erabiltzen dituztenak.

04. 3.

Sare sozialak parte-hartze kulturalan

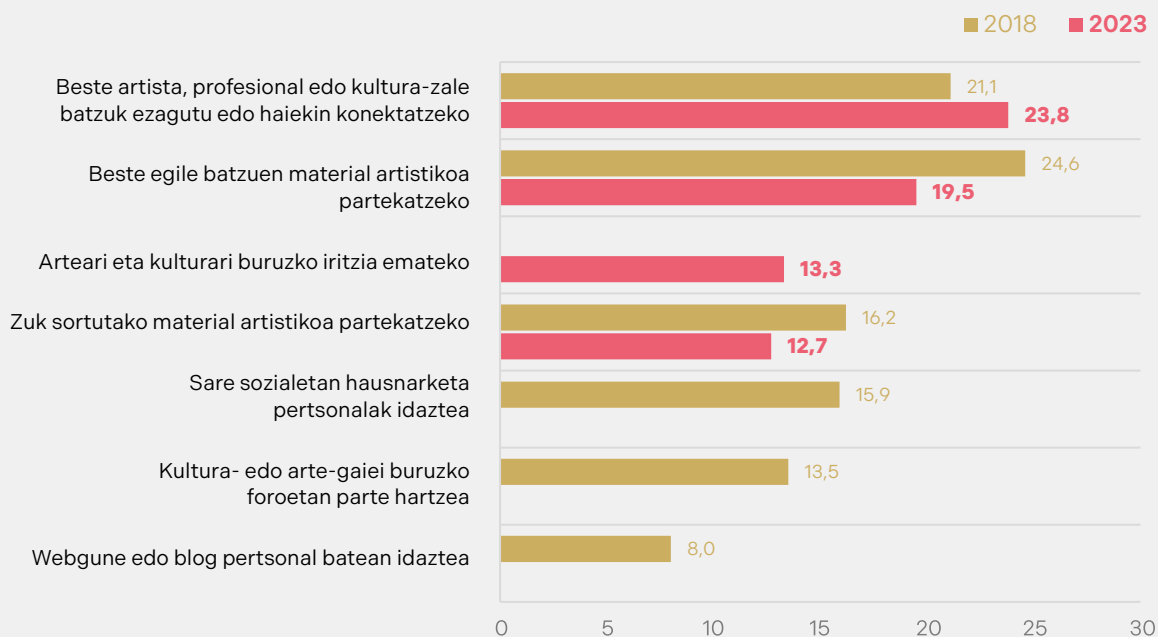
Interneten eta online zerbitzuen erabiltzaileen artean —lagin osoaren % 83,9—, sare sozialen ondorengo erabilera egiten dute:

- % 23,8k beste artista, profesional edo kultura-zale batzuk ezagutu edo haiekin konektatzeko erabiltzen ditu.
- % 19,5ek beste eragile batzuen material artistikoa partekatzeko.
- % 13,3k arteari eta kulturari buruzko iritzia emateko.
- % 12,7k norberak sortutako material artistikoa partekatzeko.

2018ko datuekin alderatuta, beste artista, profesional edo kultura-zale batzuk ezagutzeak aurrea hartu dio beste eragileen material artistikoa partekatzeari.

14. grafikoa.

Ohiko internauten artean, sare sozialen erabilera-moten ranking-a (2018-2023) (%).

Unibertsoa: Internet eta online zerbitzuetako erabiltzaileak.

05.

Euskarazko parte-hartze kulturala

05. 1.

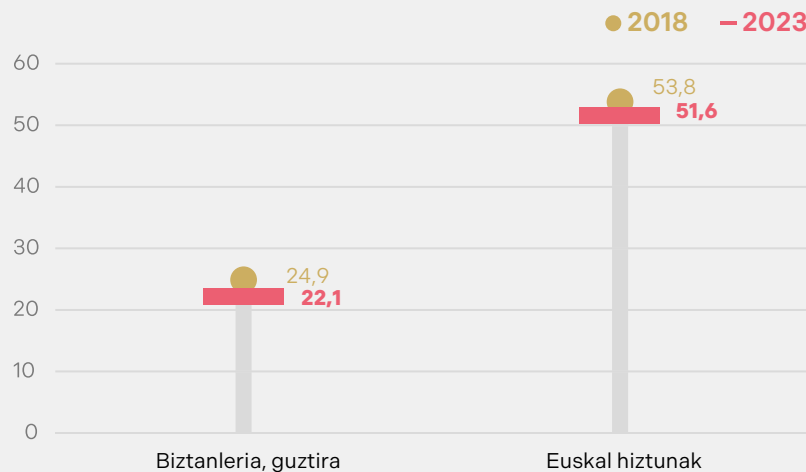
Euskarazko parte-hartze orokorra

Euskal Herriko biztanleriaren % 22,1ek parte hartzen du euskarazko kultura-jardueretan. Eta

euskal hiztunen artean, % 51,6k. 2018koak baino pixka bat baxuagoak dira datu horiek.

15. grafikoa.

Normalean euskarazko kultura-jardueretan parte hartzen dutela esaten duten pertsonak, biztanleria-taldeen arabera (2018-2023) (%).

Euskararen ezagutzak ia erabat baldintzatzen du euskarazko parte-hartze kulturala. Diferentzia gehien markatzen duen aldagaia da, beraz. Hala ere, kultura-praktika bakoitzaren ezaugarri desberdinek ere eragiten dute, ez baita gauza bera musika entzutea edo liburu edo aldizkari bat irakurtzea, bertso-saio batera joatea edo euskarazko antzerkia ikustea. Zenbat eta testualagoa izan kultura-praktika, orduan eta zailagoa izango da euskararen gaitasun mugatua dutenentzat.

Aldagaien araberrako azterketak alde esanguratsuak erakusten ditu, hizkuntzaren ezagutzaz gain, beste zenbaitetan ere: adina, udalerrriaren tamaina, ikasketa-maila edo sexua.

- Gazteenek parte-hartzen dute gehien euskarazko kultura-jardueretan: 15-24 urtekoen artean % 39,8k. Beste muturrean, 64 urtetik gorakoen artean, % 8,7k.
- 10 mila biztanlez beherako herriek dute euskarazko parte-hartzerik handiena: % 29,7. 50 mila biztanlez gorakoek, aldiz, txikiena: % 11,6.
- Unibertsitate-mailako ikasketak dituztenek parte-hartzen dute gehien euskarazko kultura-jardueretan: % 34k. Beste muturrean, oinarrizko ikasketak ez dituztenen artean, % 6,1ek.
- Gizonezkoen artean emakumezkoen artean baino zazpi puntu handiagoa da euskarazko parte-hartzea: % 25,8 eta % 18,5, hurrenez hurren.

O5. 2.

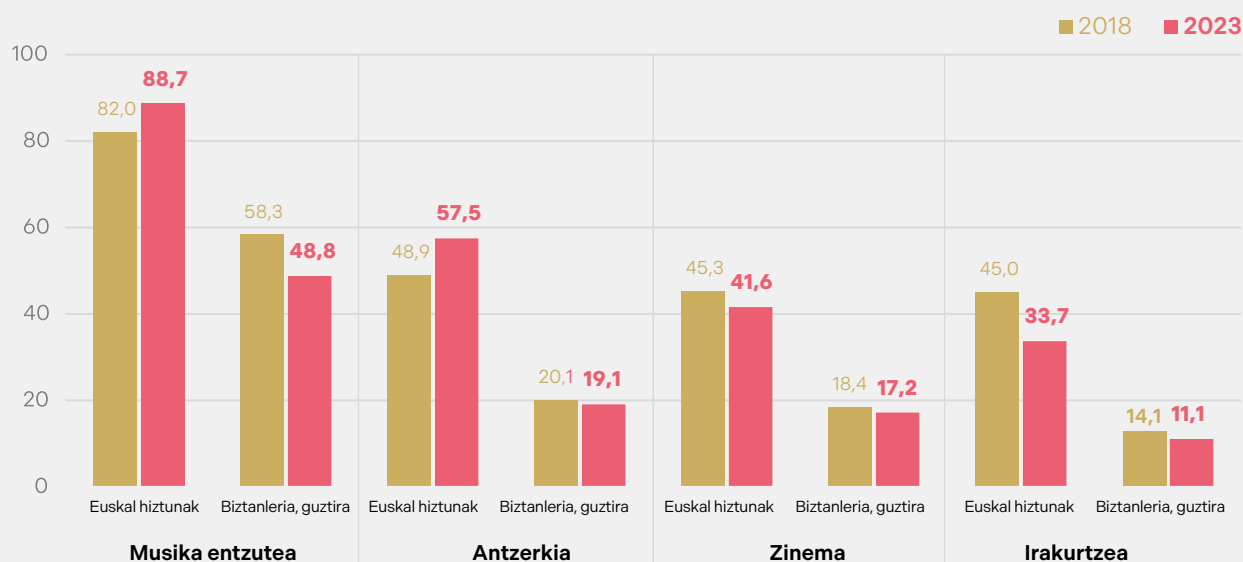
Euskarazko kultura-praktikak

Praktiken arteko zeharkako begiradari erreparatuz, ikus daiteke biztanleria osoan intzidentzia handiena duen euskarazko praktika musika entzutea dela (% 48,8). Euskal hiztunen kasuan, % 88,7koa da portzentaje hori, 2018an baino sei puntu altuagoa.

Antzerki-ikuskizunetara joatea (% 19,1) eta zinemara joatea (% 17,2) daude ondoren. Zinemari dagokionez, ikusi nahi den filmaren euskarazko bertsioa eskura egonik zein lehenesten den izan da galdera. Irakurketa dago azken tokian, % 11,1eko intzidentziarekin —euskal hiztunak kontuan hartuz, % 33,7—.

16. grafikoa.

Euskarazko kultura-praktikek biztanlerian izan duten intzidentziaren ranking-a, biztanleria-taldean arabera (2018-2023) (%).

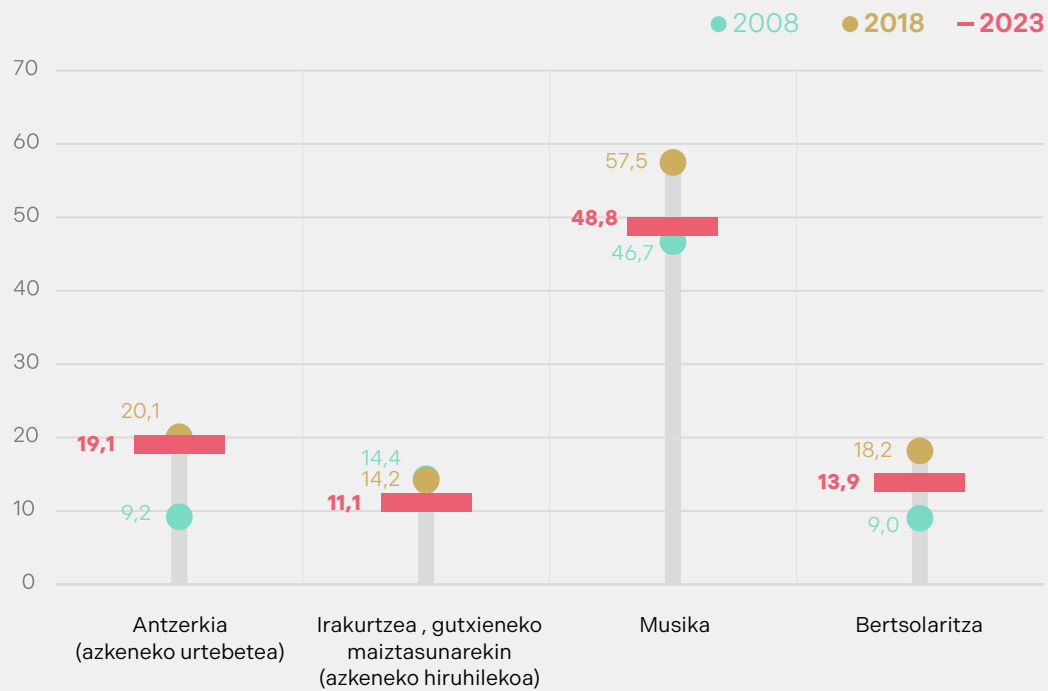
Irudi osoagoa eskaintzeko, euskarazko zenbait praktiketarako 2008-2018-2024 aldiko bilakaera historikoa ahalbidetzen duten galderak biltzen zituen inkestak euskarazko praktika batzuetarako.

Galdera horien emaitzen arabera, euskarazko antzerkiak igoera handia izan zuen 2008tik 2018ra, eta mantentze bat ondoren. Euskarazko irakurketak beheranzko joera darama. Euskarazko musikaren kontsumoa igo egin zen 2008 eta 2018 artean, baina beste hainbeste jaitsi da ondoren. Bertsolaritzak ere behera egin du 2018tik 2023ra, baina 2008ko datuaren gainetik dago.

17. grafikoa.

Euskarazko kultura-praktiken bilakaera, biztanleria osoaren artean (2008-2018-2023) (%).

05. 3.

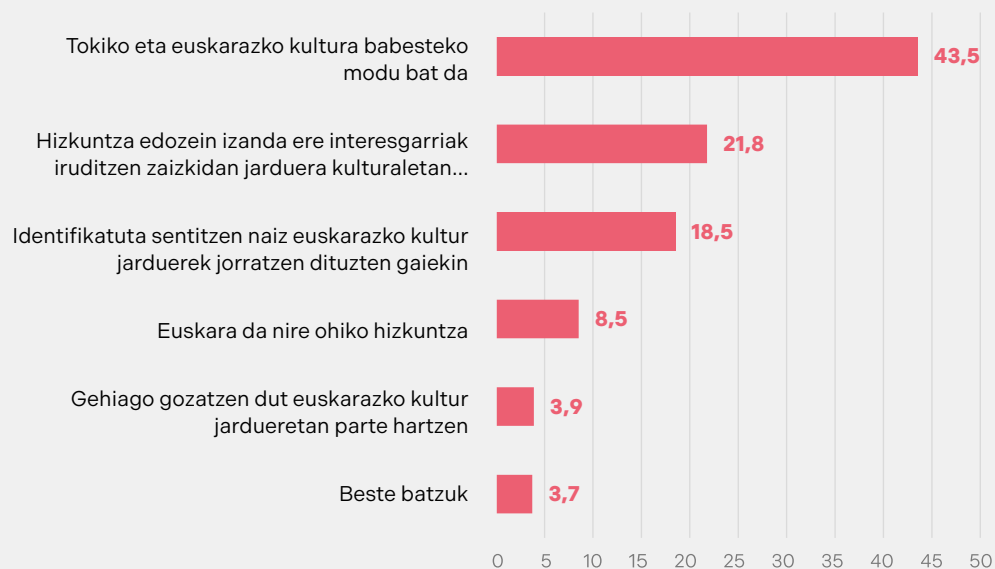
Euskarazko parte- hartzearen arrazoi subjektibo nagusiak

Euskarazko kultura-jardueretan parte hartzeko zein arrazoi duten galdetu zaie parte hartzen duten herritarrei —biztanleria osoaren % 22,1—. Tokiko eta euskarazko kultura babesteko era bat dela nagusitzen da, modu nabarmenean:

% 43,5. Hizkuntza edozein izanik ere interesgarriak iruditzen zaizkion kultura-jardueretara joaten dela adierazi du % 21,8k. Ranking-aren beste muturrean, euskarazko kultura-jarduerekin gehiago gozatzen duela aipatu du % 3,9k.

18. grafikoa.

Euskarazko parte-hartze kulturala azaltzeko arrazoi subjektiboen ranking-a (%).

Unibertsoa: euskarazko kultura-jardueretan parte hartzen dutenak.

05. 4. Euskarazko praktika digitalak

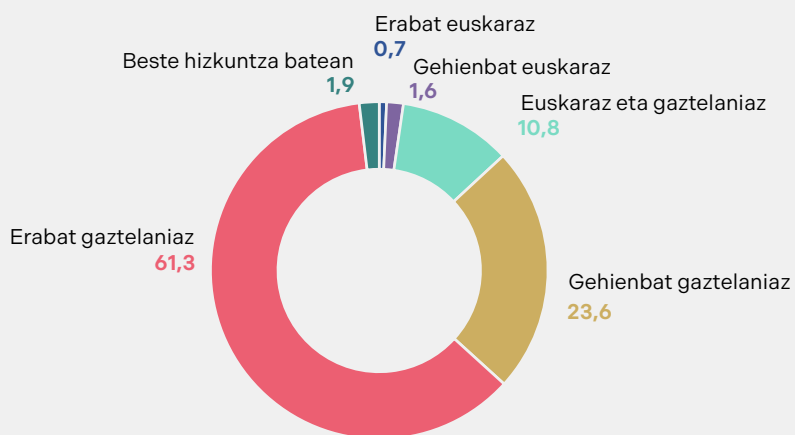
Euskararen erabilera Interneten eta online zerbitzuetan

Interneten eta online zerbitzuen erabiltzaileen — biztanleriaren % 83,9— % 13,1ek euskara (solik edo gaztelaniarekin batera) erabiltzen du horretarako.

Portzentaje hori % 31,8raino igotzen da euskal hiztunen kasuan.

19. grafikoa.

Internet eta online zerbitzuen erabilera-hizkuntza (%).

Unibertsoa: Internet eta online zerbitzuen erabiltzaileak.

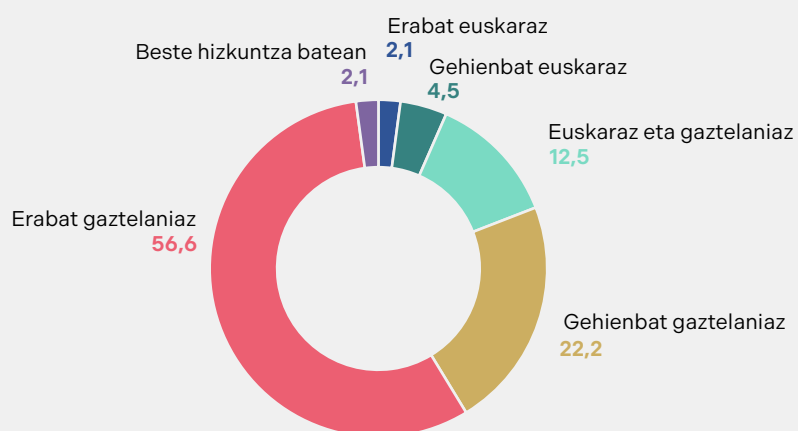
Euskarazko sare sozialak

Sare sozialak kultura-jardueren inguruko helburuekin lotuta erabiltzen dituztenen artean —biztanleen % 29,3—, % 19,1ek erabiltzen du

euskara (bakarrik edo gaztelaniarekin batera), horietan. Euskal hiztunen artean, % 39,5ek. Eta biztanleria osoarekiko, % 5,6k.

20. grafikoa.

Sare sozialak kultura-jardueren inguruko helburuekin erabiltzen dituztenen erabilera-hizkuntza (%).

Unibertsoa: sare sozialak kultura-jardueretarako erabiltzen dituztenak.

Eranskina.

Inkestaren fitxa-teknikoa

Biztanleria- eta administrazio-eremua	Euskal Autonomia Erkidegoa
Denbora-eremua	2023ko abendua-2024ko martxoa
Laginaren diseinua	Ausazko laginketa geruzatua esleipen ez-proportzionalarekin
Tamaina	4.700
Lagin-akatsa	$\pm 1,46$ (Kulturaren Euskal Behatokiaren webgunean eskuragarri dagoen txosten metodologikoan kontsulta daiteke lagin-akatsaren estimazioa gurutzaketa-aldagaiak osatzen dituzten kategorietarako)
Konfiantza-maila	% 95,5 gehieneko indeterminazioko kasuan ($p=q=\% 50$)
Geruzak eta kuotak	• Administrazio-eremuak • Udalerraren biztanle-tamaina • Sexua • Adina • Euskararen ezagutza
Elkarriketa egiteko metodoa	Ordenagailuz lagundutako telefono bidezko elkarriketa
Haztapena	Datuak haztatuta daude, biztanleria behar bezala ordezkatzeko, lurralde historikoaren (Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa), udalerraren tamainaren, adinaren eta euskararen ezagutzaren (euskal hiztunak edo ez) arabera orekatuz.

